

Snježana Kordić

## O naciji, povijesti i jeziku

(ODGOVOR A. KOVAČECU)

186

Akademik August Kovačec objavio je dva teksta na koja ovom prilikom odgovaram. Jedan od njih izišao je u *Raspravama Zavoda za hrvatski jezik i jezikoslovlje* (31, 2005, 511–522), gdje među ostalim govori o mom članku »Le serbo–croate aujourd’hui: entre aspirations politiques et faits linguistiques« iz francuskog časopisa *Revue des études slaves* (75/1, 2004, 31–43). Drugi tekst objavio je u talijanskom časopisu *Studi Slavistici* (3, 2006, 331–341) u okviru foruma o našoj jezičnoj situaciji gdje se nalazi i moj prilog (str. 323–331). Oba Kovačecova teksta mogu se čitati i na internetu.

Premda bi se u tekstovima trebalo raditi o lingvistici, u njima dominiraju druge teme: zaokupljenost nacijom, njenim pravima, čistoćom, kulturnim jedinstvom i poviješću, te opsjednutost vječnim neprijateljima koji sa svih strana nastoje ugroziti identitet te nacije. Nacija se pritom prikazuje kao krvno povezana zatvorena zajednica, a povijest se mistificira kako bi poslužila podupiranju te slike. Stvarnost se predočava kao crno–bijela: na jednoj strani nalazi se pravedna i prastara hrvatska zajednica, a na drugoj svi ostali stanovnici zemaljske kugle, i to u ulozi neprijatelja. Kako se to konkretno očituje u Kovačecovim tekstovima i koliko je to nespojivo sa znanstvenim pristupom, pokazat ćemo na primjeru svake pojedinačne teme o kojoj je govorio.

U oba teksta Kovačec piše kao da oduvijek postoji hrvatska nacija (515, 331). Znanstvenicima je, međutim, poznato da u 19. stoljeću »još nije postojala nekakva hrvatska nacija, čak ni po imenu jer Hrvatima su se zvali samo stanovnici prvotne Hrvatske oko Zagreba« (Tornow 2005, 444). A kad je u 19. st. krenuo proces pravljenja nacija, to nije bio nacionalni preporod ili ponovno rađanje nacije jer »nije nešto preporođeno ili ponovo rođeno što je već prije postojalo u neko ’zlatno’ predosmansko doba, nego je napravljeno nešto sasvim novo« (Daskalov/Sundhaussen 1999, 108).

Potreba za poviješću koja bi od davnina sadržavala hrvatsku naciju razumljiva je u okviru podatka da »što manje se neka nacija mogla ostvariti (ili sa što

više unutrašnjih proturječnosti je to opterećeno), tim disproporcionalnije obrastaju povijesni elementi nacionalnu ideologiju« (Szücs 1981, 35). Može se razumjeti i zašto Kovačecova slika povijesti toliko odstupa od spoznaja nepristranih povjesničara. Naime, »povjesničari su zbog svoje profesije dužni da je [=povijest] ne krivotvore ili da se barem trude to ne činiti« (Hobsbawm 1991, 24). A Kovačec nije povjesničar, pa daje nacionalno poželjnu sliku povijesti. On ima u vidu da »nacije i države imaju potrebu za poviješću, ali ne za poviješću onog tipa kako je moderni povjesničari opisuju, jer kako je Ernest Renan već prije više od sto godina utvrdio 'zaboravljanje ili čak krivo razumijevanje povijesti je bitan dio kod nastajanja nacije'. Zbog toga povjesničari, među koje se ubraja i autor ovih redaka, stoje po pravilu skeptično prema nacionalnim ideologijama i njihovim verzijama povijesti« (Hobsbawm 1991, 7).

Ljudi koji poput Kovačeca pišu podobnu nacionalnu povijest »nisu povjesničari, nego političari, koji se služe pisanjem povijesti da bi poduprli onu stvar čiji trijumf priželjkuju« (Benda 1978, 132). Na našim prostorima je to toliko uzelo maha da je kod nas »jedna od najžalosnijih pojava suvremene političke rasprave falsificiranje prošlosti radi sadašnjosti« (iz Hatschikjan 1999, 26).

Upravo »na problemu nacionalizma postaje jasna društvena funkcija institucionalizirane službene historiografije. Ta funkcija se sastoji u povijesnoj legitimaciji nacionalnih ciljeva i nacionalnog sistema vladanja« (Behschnitt 1980, 10–11). Kod toga se potpuno zaboravlja da »'svrha' povijesti nije potvrđivanje sadašnjosti, nego bolje razumijevanje sadašnjosti pomoću poznavanja puta koji je do nje doveo« (Szücs 1981, 144).

Umjesto da pruži što potpuniji uvid u povijest, »država historicizira samo određeni opseg kulture i društvene strukture i predstavlja ga kao sveukupan i autentičan« (DiGiacomo 2001, 57). Pritom »se prošlost i sadašnjost iskroje na odabranu jednodimenzionalnu konstrukciju, 'neprikladni' elementi se izbrišu, sugeriraju se dugačke i besprekidne linije kontinuiteta, glumi se jasna utvrđenost uzroka, na osnovi toga donose se jednostrane osude i dodjeljuju oprost, ukratko: prezentira se jedna priprosta i neizdiferencirana slika povijesti« (Hatschikjan 1999, 26).

Dio prošlosti koji bi pomutio takvu sliku se ciljano zaboravlja. Selektivno zaboravljanje je bitan faktor kod pravljenja nacionalnog identiteta, tako da »kolektivna amnezija može biti jednako važna kao i kolektivno sjećanje« (Altermatt 1996, 55). Ta »amnezija nije ideološki neutralna« (Billig 1995, 10).

Na našim prostorima danas dominira nacionalizam, a »prošlost nije nigdje tako jako stavljena u službu politike kao u nacionalizmu. Praznici podsjećaju na nacionalne pobjede, stigmatiziraju 'naslijeđenog neprijatelja' i opravdavaju povijesna prava na teritorije« (Altermatt 1996, 41). U nacionalizmu nema objektivnog pristupa povijesti, nego »tretman povijesti, jednog od glavnih stupova etniciteta, postaje sentimentalna, a protagonisti takvog shvaćanja skloni su gledati svijet samo kroz tu prizmu i misliti u sloganima poput 'mi smo najpostojanija tvrđava Zapada protiv barbarizma' ili 'Zapad nam duguje odštetu za sve nepravde koje su nam učinjene u prošlosti' itd. Takav stav ne samo da zamag-

ljuje problem i sprečava racionalnu analizu, nego ostavlja stanovništvo otvorenim za demagoške manipulacije« (Schöpflin 1995, 63).

Jedna od takvih manipulacija je kada Kovačec piše kao da je stanovništvo svih današnjih hrvatskih regija sebe stoljećima smatralo pripadnicima hrvatskog naroda (515). I kao da su pretke onih koji se danas smatraju Srbima gledali kao jasno razgraničen od sebe srpski narod (518). Kovačec zaboravlja da »narodi nisu statične i stabilne tvorevine. Oni su djelo čovjeka [...]. Suprotno romantičnim predodžbama proširenim pomoću mitova o porijeklu, radi se o razvijenim oblicima društvene organizacije koji su proizašli više-manje slučajno iz stalnih formiranja grupa, u kojima su na jednak način sudjelovali autohtoni i strani elementi, 'osvajajući i starosjedioci'« (Hösch 1999, 36).

Isto tako, nacionalnost »je relativno nova pojava« (Jenkins/Sofos 1996, 11), a »nacije ne nastaju same od sebe, nego ih naprave države i nacionalisti« (Gellner 1999, 10). Za taj proces uobičajen je u znanosti pojam *pravljenje nacije*, koji Kovačec ne koristi, a koji »implicira konstrukcijski karakter nacija kao vremenski i kontekstno vezanih oblika društvenog grupnog identiteta. 'Suvremene nacije' shvaćaju se kao nadslojne ili nadklasne relativno složene mi-grupe (s jakim vertikalnom, horizontalnom i ideološkom integracijom), čiji članovi su povezani ne osobnim odnosima, nego 'zamišljenom zajednicom'« (Hösch/Neuhring/Sundhaussen 2004, 470).

Dakle, nacija nije skupina krvlju povezanih jednakih ljudi, kako bi iz Kovačecovih tekstova proizašlo, nego zamišljena zajednica: »Nacija se — prema Andersonu — kao zajednica zamišlja 'jer se neovisno o stvarnoj nejednakosti i izrabljivanju shvaća kao drugarski savez jednakih'. A za tu fikciju jako apstraktnog, anonimnog i naposljetku samo emocionalno posredovanog 'bratstva' ne samo da su spremno umrli milijuni ljudi (kako su nacionalisti očekivali), nego su za tu fikciju i jednako spremno ubijali (bez ikakvog osjećaja nepravde ili krivice). To, međutim, nije sprečavalo ni nacionalističke političare ni 'propovjednike nacije' — pod tim se misli na povjesničare — da ostvarivanje nacionalne države 'prodaju' kao politički uspjeh moderniziranja, kao demokratsku i društvenu emancipaciju. Formiranje nacionalne države (svejedno pod kakvim uvjetima, s kakvim popratnim pojavama i s kakvim posljedicama) je u očima većine povjesničara iz jugoistočne Evrope odlučujuća etapa u procesu emancipacije. Nacionalnu državu — pa makar imala mnoštvo grešaka i makar ne bila ništa drugo nego ogromna tlačiteljska mašinerija — slave njeni protagonisti i apologeti kao 'konačni cilj' povijesti, kojemu se svi drugi ciljevi moraju podrediti« (Sundhaussen 1993, 46–47).

Poznato je da »se ne smije staviti znak jednakosti između napretka i povijesti nacionalnog razvoja« (Szücs 1981, 58). Na našim prostorima je pravljenje nacije čak »spriječilo proces moderniziranja jer je neumjeren dio oskudnih društvenih resursa koncentriran odnosno rasipavan na homogeniziranje nacije, učvršćivanje i ekspanziju 'nacionalne države' i na ostvarivanje prestižnih nacionalnih objekata« (Daskalov/Sundhaussen 1999, 109).

Kovačec i razni drugi autori na južnoslavenskim prostorima pišu kao da »je nacija 'svrha' i najveći mogući proizvod povijesti; međutim, u tome nisu ni u kojem slučaju u pravu« (Szűcs 1981, 135). Nisu u pravu ni kad naciju predstavljaju kao prirodni način klasificiranja ljudi: »Nacije kao prirodni, bogom dati način klasificiranja ljudi, kao inhrentna premda dugo odlagana politička sudbina, predstavljaju mit« (Gellner 1990, 48–49).

Čitatelj se može zapitati zašto intelektualci poput Kovačeca posežu za mitom umjesto da primjenjuju znanstveno utemeljen pristup naciji. Odgovor leži u nastojanju da se raspiri međunacionalni konflikt jer poznato je da baš »intelektualci oblikuju i aranžiraju nacionalne konflikte pomoću manipuliranja etničkim pamćenjem, simbolima i mitovima; [...]. To posebno važi za bivšu Jugoslaviju« (Smith 1995, 79).

Ceremonijalno ponavljanje mita o ugroženosti vlastite nacije od strane brojnih neprijatelja uvjetovano je time što »su ceremonije, simboli i mitovi temelj nacionalizma; pomoću njih se formira i slavi nacija« (ibid., 150). Politički mitovi »nisu nastali spontano ili izrasli povijesno, nego su napravljeni svjesno za postizanje određenih ciljeva« (Mattusch 1994, 56).

Budući da »u pojmovlje mitskoga spadaju herojska djela i ličnosti, žrtva, patnje, izbavljenje, odbačeni i izabrani« (Lewada 1994, 46), Kovačec uzima pojmove iz tog repertoara prikazujući Hrvate kao žrtvu koja je patila u prošlim državama dok nije izbavljena vlastitom državom. Za Kovačeca je sve u prošlim državama bilo »na štetu hrvatske jezične i kulturne zajednice« (520), od nje se tražilo »trebalo bi se odreći svakog tračka jezičnoga sjećanja, svake primisli da su Hrvati imali svoju vlastitu tradiciju« (520). No ta teza o »hrvatskoj tradiciji« i »hrvatskoj kulturnoj zajednici« je samo još jedan mit jer kultura i tradicija se ne podudaraju s nacionalnim i državnim granicama. I to ne samo na našim prostorima, nego i drugdje u svijetu, npr. »podudarnosti u kulturi između Bavorske i Austrije su veće — prema svim prihvatljivim kriterijima za 'kulturu' — nego između Bavorske i Donje Saske [=dvije pokrajine u Njemačkoj]. Većina tvorevina koje se uobičajeno nazivaju 'nacijama' sadrži razne mješavine najrazličitijih kulturnih atributa i ne može se svesti na nekoliko obilježja. Mnogo govori u korist pretpostavke da uopće ne postoje 'čiste kulture', čak ni u manjim državama EU. [...] Mnoga od pojedinačnih kulturnih obilježja nadilaze granice i ne mogu se — ili se mogu samo prividno (kao npr. razlikovanje nizozemskog i flamanskog ili hrvatskog i srpskog) — ograničiti prema političkim kategorijama. Upečatljiv primjer je problematika određivanja različite nacionalne pripadnosti na Balkanu: ako se kao značajka uzme zajednički jezik, proizišlo bi da svi govornici srpskohrvatskoga čine jednu zajedničku srpskohrvatsku naciju. Uzme li se, međutim, religija kao odlučujući kriterij, onda se grupa koja govori srpskohrvatski dijeli na tri nacije. Kulture nadilaze granice i ne mogu se politički razgraničiti« (Birnbacher/Friele 2003, 286).

A »slično je i s obilježjem 'zajednička povijest', ako se pomisli npr. na Nizozemsku i Belgiju, Njemačku i Austriju ili na baltičke države« (ibid.). Da se političke granice ne podudaraju sa 'zajedničkom poviješću' potvrđuje i primjer

današnje Hrvatske jer regije okupljene u nju nemaju zajedničku povijest. Kad Kovačec sugerira takvu povijest, začinjenu »dugom tradicijom posebnosti« hrvatskoga naroda naspram srpskoga naroda (518), on koristi »klasična obilježja nacionalnih mitova kao što su nepovezanost ljudi s grupama oko sebe, odvojenost od okolnih grupa i autohtono postojanje od drevnih vremena. Ta obilježja služe za naglašavanje razlikovnosti i jedinstvenosti izabrane grupe ljudi« (Skrbiš 1999, 96).

Poznato je da »nacionalizam proizvodi čudne mitove, koji se nekritički prihvaćaju kao normalni i racionalni« (Snyder 1968, 3). Dobrim dijelom su to »šovinistički mitovi, često šireni pomoću škole« (Evera 1995, 151–152). U kreiranju mitova sudjeluje i Kovačec kad tvrdi da je unazad 200 godina vladalo »nasilje nad pravima i voljom Hrvata (i Bošnjaka), da je to nasilje i u jeziku postalo osobito bezobzirno i policijski brutalno u karadorđevićevskoj Kraljevini S–H–S i Kraljevini Jugoslaviji« (332), tj. »nakon 1918.« s »oštrim, grubim i odlučnim unifikatorskim i asimilatorskim metodama« (515). Međutim, podaci iz vremena nakon 1918. izneseni u knjizi M. Samardžije (2006, 67–72) dokazuju da jezičnog nasilja i unitarizma nije bilo, što sam pokazala u nedavnom prikazu te knjige (*Književna republika* 7–9, 2007, 234–250).

Kovačec širi i mit da je u drugoj Jugoslaviji vladao jezični unitarizam, za koji su odgovorne »stare jugo-unitarističke snage koje su iznudile i nametnule tzv. Novosadski dogovor, izliku za sustavnu dekroatizaciju tobožnjega zajedničkog jezika i nametanje jezičnih značajki 'prve nacije' u državi« (520). Taj »'Novosadski dogovor' (1952) bio je policijska prisila, bio je iznuđen« (333). Međutim, podaci iz vremena Novosadskog dogovora, koji usput rečeno nije bio 1952. nego 1954., dokazuju da on nije bio policijska prisila, da nije bio iznuđen ni nametnut, niti je nakon njega bilo dekroatizacije i jezičnih nametanja — sve to sam pokazala u tekstu *Filologija laži* povodom knjige S. Babića *Hrvanja hrvatskoga* (*Književna republika* 9–10, 2006, 154–181).

Tako da na običnom mitu o prošlosti počiva Kovačecova tvrdnja da »nakon takvog iskustva, samo ljudi lišeni zdrava rasuđivanja i osnovnih moralnih parametara mogli bi ponovno razmišljati o nekom novom 'jezičnom jedinstvu'« (333). A u toj tvrdnji Kovačec krivotvori i sadašnjost jer piše kao da se danas ne radi o jednom zajedničkom jeziku i kao da zajednički jezik isključuje postojanje nacionalnih jezičnih razlika. Sadašnjost falsificira i tvrdnjom da danas na planu jezika »Srbijanci [...] presežu i dalje daleko prema zapadu« (512). Sugerira nam ugroženost i postojanje neprijatelja jer »u mnogo slučajeva je ključ snage nacionalizma i osjećaja identiteta postojanje autsajdera, 'njih', protiv kojih se vodi borba i čija dominacija ili potencijalna prijetnja naglašava neophodnost kolektivnih napora« (Ager 2001, 14). Kovačec sugerira da 'njih' ima i među nama (340), što je još jedno tipično svojstvo nacionalističke propagande: ona »pokazuje da još uvijek u državi ima neprijatelja, izdajica, kontrarevolucionara koje treba otkriti i uništiti« (Lemberg 1964 II, 83).

Ali to nije sve jer Kovačec neprijatelje vidi u čitavome svijetu, smatrajući da je »ukupna međunarodna javnost« na strani Srba, a protiv Hrvata (522),

kaže da je dovoljno sjetiti se »srbijanske agresije na susjedne republike (agresije podržavane, N. B., od mnogih međunarodnih čimbenika)« (519). Sve su to »kumovi, provodadžije i mutikaše iz međunarodne politike, pogotovu s tzv. 'Zapada'« (333). Oni su krivi i za nesuglasice između Hrvata i Bošnjaka »otkako su zapadne 'demokratske' tajne službe uspjele u BiH posvađati Bošnjake i Hrvate (kako bi Srbiji olakšale osvajanja [...])« (334). Protiv Hrvata, a na strani Bošnjaka su i »samovoljne, drske i ignorantske (možda zapravo zlačkasti promišljene) odluke britanskoga gubernatora u vezi s jezikom i jezikom škola u BiH« (522). A »ni u jednu, čak ni umjetnu, povlasticu stanovnika RS Sir X ne usudi se dirnuti« (522). Tako da »što se Hrvatske tiče, čini se da su i za jezik kobna imena koja počinju s B (Beč, Budimpešta, Beograd, staro hrvatsko ime za Veneciju bilo je Bneci, Bruxelles, a Washington, London i Moskva trebali bi se na hrvatskom zvati Bašington, Bondon i Boskva)« (334).

Kovačec prikazuje stvarnost kao da je crno–bijela, kao da su na jednoj strani dobri Hrvati, a na drugoj zli Srbi i s njima čitav svijet. Što je uzrok takvog percipiranja stvarnosti? Kovačec možda zaista vjeruje da je stvarnost takva, a onome tko slijepo vjeruje činjenice ne znače ništa. Istraživači su kod nacionalizma doista utvrdili religijske komponente te da pri opisivanju nacionalizma »religija također pruža usporedbu. Isti intenzitet emocija i iskrivljavanje uma koji karakteriziraju integralni nacionalizam« karakteristični su i za religijski način razmišljanja (Snyder 1968, 358).

Nadalje, »utvrđeno je da postoji veza između etnocentrizma, antisemitizma, šovinizma i osobne nesigurnosti« (Katz 1985, 80). Pa »nacionalizam daje ljudima bez izgrađene ličnosti identitet kojeg im manjka« (Altermatt 1996, 23). Jer »čime da pojedinac kompenzira svoj osjećaj slabosti? Najsigurniji put je da uputi na vrijednost grupe kojoj pripada. Prilično je svejedno da li je to obitelj, nacija ili grupa drugog tipa: religijska zajednica, poslovna ili sportsko udruženje« (Lemberg 1964 I, 28). Pomoću nacionalizma »pojedinac postaje dio većeg svijeta: nacionalizam mu omogućuje povećan 'psihički dohodak', što itekako može biti prihvatljivo kao nadomjestak smanjenom materijalnom prihodu. Nacionalizam dopušta projekciju mržnje i neprijateljstva na drugu grupu; on doprinosi da se osobne frustracije ponište kolektivnim osjećajem uspjeha« (Winkler 1985, 28).

Nacionalizam nema znatan odaziv kod ljudi koji imaju ispunjen život jer »ako ljudi imaju ispunjen i bogat život, imat će manju potrebu za veličinom svoje grupe« (iz Winkler 1985, 28). Nema znatan odaziv ni kod ljudi koji nisu skloni iracionalnim strahovima jer poznato je da iza apartheidskog razmišljanja »stoje iracionalni strahovi od drugoga, od stranoga« (Altermatt 1996, 157). A nacionalizam »instrumentalizira strahove ljudi i predlaže jednostavna objašnjenja i rješenja društvenih problema. Reagirajući nesigurnošću na tendencije raspadanja društva, ljudi tragaju za novim društvenim vezama, orijentiraju se više nego dosad prema naizgled prirodno uvjetovanim kategorijama kao što su nacija i rasa, religija i narod te uzrok društvenih problema poput nezaposlenosti,

nedostatka stanova, obrazovanja i s tim spojenih društvenih nejednakosti traže u kulturno-etničkoj nejednakoj vrijednosti« (ibid., 159).

Nacionalizam podržavaju konformisti: »čovjek sluša etablirane autoritete i drži se oprobanih običaja samo zato što i drugi tako čine. Time što se priključuje nijemoj većini, povećava pojedinac (odnosno grupa) svoje izgleda na mir i povećava vjerojatnost da će svoje privatne interese i dalje moći nesmetano ostvarivati« (Gellner 1999, 171). Poznato je da »često ljudi prihvaćaju svoje nacionalne uloge samo zato što njihove životne navike i zarada za život ovise od nacionalne javnosti. Odbiti legitimne zahtjeve nacije znači odbaciti čitav sistem. Radi se o sve ili ništa. Čovjek je ili lojalan građanin ili nije. Posljedice odbijanja sistema su neprivlačne. One sežu od zatvora, egzila do preziranja takvog pojedinca. [...] Zaključujemo da mnogi ljudi na vlastito preuzimanje nacionalnih uloga zaista gledaju kao na svrsishodan čin koji je više motiviran očekivanim posljedicama nego neposrednim zadovoljstvom ispunjavanja nacionalnih uloga« (Katz 1985, 81).

192 Utvrđeno je da pojedinci koji bi trebali predstavljati društvene znanosti često usađuju nacionalizam: otkako je izmišljen nacionalni karakter, »nastao je niz takozvanih društvenih znanosti čiji stalni cilj je znanstvena legitimacija naroda/nacije. To je prije svega jezikoslovlje (pogotovo njegova genealoška varijanta koja se širi od 18. st.), folkloristika, povijest, znanost o književnosti« (Fritsche 1992, 81). Kod sukoba zasnovanih na nacionalizmu »popratnu muziku tim — u najbezazlenijem slučaju samo kulturnim — akcijama uništavanja pružali su nekrofilni predstavnici društvenih znanosti koji su jezik učinili prirodnim elementom rasizma« (ibid., 86). Zajedno s njima »književnost i umjetnosti su i empirijski uvijek najintenzivnije 'štrikale' nacionalne simbole i mitove« (Link/Wülfing 1991, 10).

Sudionici »štrikanja« zaboravljaju kako »pisac itekako ima pravo da u ime svog moralnog uvjerenja proglasi rat svojoj državi; mislim čak da ako stavi brnjicu tom uvjerenju i vodi računa samo o državnim interesima, postaje bijedni konformist i potpuno suodgovoran za izdaju intelektualaca« (Benda 1978, 66). Izdaja intelektualaca očituje se u uklanjanju istine zbog praktičnih privatnih interesa iako »je znanost u onoj mjeri vrijednost intelektualaca koliko traži istinu zbog istine, bez ikakvih praktičnih primisli« (ibid., 80). Zato »intelektualci moraju odbacivati gotovo sve patriotske, političke, religijske i moralne tvrdnje koje ako služe zadovoljavanju praktičnih ciljeva najčešće nužno iskrivljavaju istinu« (ibid.).

Porast znanstvene kvalitete onemogućen je na našim prostorima time što je od 90-ih godina »obnovljeno inzistiranje na političkim kriterijima za napredovanje na poslu, poput 'dobar sin nacije'. Naravno da to ne pomaže porastu profesionalizma, koji bi zaista bio koristan za rješavanje problema« (Schöpflin 1995, 65). Ponovo kod nas »političko i ukupno društveno raspravljanje u najvećoj mjeri određuju one elitne grupe čiji utjecaj se zasniva prvenstveno na važnosti i mobilizirajućoj snazi društvenokulturnih (nacionalističkih, etničkih, religijskih itd.) sistema uvjeravanja, a ne one elitne grupe koje se odlikuju po-

sebnom stručnom kompetencijom« (Sterbling 1998, 44). To je jedan od razloga zašto na našim prostorima vladaju »anakronistički kaos mafije i manchester-skog liberalizma, desničarskog populizma i etnonacionalizma« (Altermatt 1996, 14).

Poznato je da »su u Srbiji i Hrvatskoj grupe elita upotrijebile nacionalističku ideologiju za stabiliziranje svoje u velikoj mjeri ugrožene političke funkcije« (Segert 2002, 271). Zato »nacionalni mitovi cvjetaju najviše kad ih elite najviše trebaju« (Evera 1995, 151). Štoviše, »ograničavanje političkog kuta gledanja pomoću mitskih priča i slika je tim jače i uspješnije što je više neka politička zajednica kod svoje integracije ovisna o mitskom osiguravanju svog zajedništva« (Münkler 1989, 345).

Pritom »mit uništava individualnost: pojedinac postaje direktno u svim dijelovima predstavnik svoje vrste, individua samo primjerak svoje vrste« (Friedrich 1994, 21). U domaćim mitovima je »uvijek prisutna tendencija za prisilnim zajedništvom koja se suprotstavlja diferenciranju društva i umjesto toga nudi arhaične oblike kvaziorganskog zajedničkog života« (Friedrich/Menzel 1994, 10).

Poznat je i odgovor na pitanje »Zašto se mitovi prenose? Oni potječu velikim dijelom od nacionalističkih političkih elita, za koje vrše bitne političke funkcije. Neke od tih funkcija [...] služe samo uskim interesima elite. Sistem vjere u veličanje sebe ohrabruje građane da doprinose nacionalnoj zajednici — da plaćaju porez, idu u vojsku i bore se za zaštitu nacije. [...] Mitovi također podupiru vlast i političku snagu vladajuće elite: mitovi veličanja sebe i zataškavanja vlastite krivice omogućuju eliti da zasja u svjetlu zamišljenih postignuća i zamišljene slave svojih prethodnika u nacionalnoj instituciji koju kontrolira« (Evera 1995, 151). Usto mitovi zataškavanja vlastite krivice »sugeriraju neprihvatanje pogrešnosti zločina, a to onda sugerira spremnost da se zločin ponovi« (ibid., 150).

Ta spremnost je znatna, i zato se »u novijem kulturnoantropološkom istraživanju govori o pravom 'motoričkom' učinku mitova, o posebnom dinamičkom potencijalu energije i snage, koji nastaje pomoću takvog religijskog, povijesnog ili političkog pravljenja mitova« (Kaschuba 1995, 60). Mitovi veličanja sebe i zataškavanja vlastite krivice dovode do toga da »kako je Gellner napisao, 'u nacionalističko doba društva obožavaju sebe drsko i otvoreno, bez kamuflaže'« (Billig 1995, 79). Takav »nacionalni egoizam ne prestaje biti egoizam time što je nacionalni. Naprotiv: on postaje 'sveti' egoizam« (Benda 1978, 107). U njemu »'svaka grupa uzgaja svoju vlastitu oholost i sujetu, hvali se svojom superiornošću, uzdiže svoja božanstva i gleda s prezirom one koji nisu članovi te grupe'« (Billig 1995, 79).

To se očituje na svim mogućim planovima, npr. Kovačec na kraju svog teksta kaže talijanskim čitateljima da njegovo korištenje latinskih izreka trebaju gledati kao najnormalniju stvar jer on je Hrvat a Hrvati su takvi od srednjeg vijeka, ali ako Srbin koristi te iste izreke, onda to trebaju gledati kao »intelektualističko prenemaganje« (341). Tu se također vidi koliko je »'nacionalni po-



nos' u praksi vrlo kliska i labilna kategorija jer druga strana ponosa je oduvijek preziranje drugoga ili drugih. Čovjek je samo u usporedbi s nečim ponosan na nešto. [...] Teško je kontrolirati gdje završavaju jednoznačno lijepe predodžbe o 'dragocjenom materinskom jeziku', a gdje počinje da ovaj ili onaj narod 'ima grozan jezik', da je naša zemlja tako lijepa, a ona zemlja izrazito odvratna... Pogotovo je teško kontrolirati gdje završava da smo mi prijateljski, susretljivi i otvoreni, a gdje počinje da su oni odbojni, odvratni, zatvoreni. Isto i s povijesnog gledišta: mi smo oduvijek voljeli slobodu i bili heroji, oni su bili podmukli i kukavice« (Szücs 1981, 148).

Te »predrasude i stereotipi se [...] često ubrajaju u iracionalnosti nacionalizma. [...] Predrasude pomažu kod zajedničkog, jednakog tumačenja stvarnosti, prave stereotipne slike neprijatelja i mogu tako pomoći kod mobiliziranja« (Esbach 2000, 163). Stereotipi nastaju i šire se u grupi kad ona ima potrebu »opravdati planirane ili sprovedene djelatnosti protiv stranih grupa i vlastitu grupu pozitivno razlikovati od određenih stranih grupa u vrijeme kada se to razlikovanje smatra nesigurnim ili se sasvim gubi, ili kada uopće ne postoji, ali zato postoji društvena situacija koja po mišljenju sudionika omogućava da se napravi pozitivno razlikovanje« (Tajfel 1982, 54–55).

Kakav logički postupak se pritom koristi, ilustrira primjer nastanka stereotipa o tome tko je tolerantan: »ta retorika poriče 'naše' predrasude i [...] pripisuje netoleranciju 'njima': 'našu' toleranciju ugrožava 'njihova' prisutnost; 'oni' su ili netolerantni ili uzrokuju netoleranciju; prema tome, 'mi' želimo isključiti 'njih' ne zato što smo netolerantni, nego obrnuto, zato što smo tolerantni« (Billig 1995, 82).

Spomenuta retorika dolazi od brojnih 'etničkih poduzetnika': »Ti 'etnički poduzetnici' u politici, crkvi, sportu i kulturi, a prvenstveno u društvenim znatnostima i medijima, oni su ti koji tobožnja 'prastara neprijateljstva među plemenima' zajedno s obrazloženjima i navodno neizbježnim konzekvencijama usaduju svojim ciljnim grupama. Oni to čine s nadom da će ti stereotipi biti usvojeni i da će svoju funkciju u punoj mjeri pokazati u etnički prebojanim političkim konfliktima« (Troebst 1999, 75).

Rijetki su autori koji na našim prostorima od 90-ih godina raskrinkavaju stereotipe: »U ratnim vremenima pisati protiv stereotipa je pothvat koji barem na kratkoročno ne obećava mnogo uspjeh. Tim važnije je to s obzirom na događanja u jugoistočnoj Evropi 90-ih godina« (Hatschikjan 1999, 27).

Kovačec učvršćuje mitove i stereotipe. Kao još jedan primjer srpskog nasilja tvrdi da je SFRJ napravila službeni falsifikat povijesti »o srpskoj pobjedi nad Turcima na Kosovu polju (1389), koji se morao službeno učiti u školama i na sve se druge načine promicati« (331). Ne navodi nijedan dokaz za tu tvrdnju, nijedan udžbenik iz onog vremena u kojem bi pisalo da su Srbi pobijedili na Kosovskom polju. A tko ima pristup nekom od tih udžbenika, može se lako uvjeriti da je u njima pisalo suprotno.

Kako bi poticao netrpeljivost prema Srbima, Kovačec podsjeća poput brojnih drugih domaćih autora da je Karadžić sve štokavce smatrao Srbima (332)

i poput drugih prešućuje da je Ante Starčević 1867. sve južne Slavene osim Bugara smatrao Hrvatima (Behschnitt 1980, 181). Kad se govori o 19. stoljeću ne smije se podrazumijevati da su oznake »Hrvati« i »Srbi« značile isto što i danas. Nacije u ono doba još nisu bile oformljene pa ne iznenađuje što je bilo raznih koncepcija i što su se kroz desetljeća te koncepcije mijenjale, čak i kod iste osobe, npr. Starčevića.

Događanja u 19. stoljeću Kovačec preoblikuje za potrebe današnjih mitova. Npr. o Bečkom dogovoru, koji stoji na početku standardizacije zajedničkog jezika, kaže »to je bilo samo 'pismo namjere'« (331). Ali činjenica je da su se zagrebački i beogradski filolozi »od jezične reforme iz druge polovine 19. st. odlučili za zajednički jezik, makar po pismu, leksiku i sintaksi u dvije varijante« (Kessler 1997, 95–96). Pa kad već ne može neprestano poricati da je došlo do zajedničkog jezika, Kovačec to uklapa u mit o neprijateljima tvrdeći da »namećanje 'zajedničkoga srpsko-hrvatskoga (hrvatskoga ili srpskoga) jezika' u Hrvatskoj u izravnoj je vezi s mađžaronskom politikom« jer su navodno mađžaroni nametali zajednički jezik (519). Međutim, suprotno je istina: baš da bi ojačali protiv Mađara išli su se u Zagrebu samoinicijativno jezično ujedinjavati s ondašnjom Srbijom (i Slavonijom, Bosnom i drugima). Prema Kovačecu su zajednički jezik nametali mađžaroni zato što su »shvatili da je jezik izvrsno sredstvo za podjelu pa podvrgavanje Hrvata« (331). Takva tvrdnja, međutim, nije logična jer već po prirodi stvari zajednički jezik ne dijeli nego spaja. I u našem slučaju je baš zajednički jezik u najvećoj mjeri pomogao da se ujedine Dalmacija, Slavonija i Hrvatska. Osim toga, nisu ranije postojali Hrvati pa je došlo do njihove podjele, nego su postojali regionalno raslojeni ljudi koji su se ujedinili u Hrvate.

Da bi Bečki dogovor bio percipiran kao nešto negativno, Kovačec navodi da ga je potpisao Karadžić, a prešućuje tko ga je sve potpisao od zagrebačkih filologa (331–332). Budući da spominjanje Vuka Karadžića garantirano izaziva odbojnost kod hrvatske publike, Kovačec to koristi još jednom. Piše kako »Snježana Kordić svoj tekst također počinje od događaja iz sredine XIX. st. [...] što ga je Karadžić (ili, kako mu se tepa, Vuk)« obilježio (515). Iako se u mom tekstu nijednom ne pojavljuje oslovljavanje »Vuk«, Kovačec je ubacio onaj vlastiti dodatak u zagradi sugerirajući njime da ja tepam Vuku Karadžiću, a čitatelj onda i sam može zaključiti da osoba koja »tepa« sigurno pristrano prikazuje stvari.

Kako bi relativizirao da je u 19. st. došlo do zajedničkoga jezika, Kovačec kaže da su »Karadžićeva i Gajeva koncepcija zajedničkoga književnog jezika bile vrlo udaljene (zapravo nepomirljive)« (514). Ali ne navodi nijednu razliku koja bi se ticala koncepcije jezika, nego navodi razliku u koncepciji pravljenja nacije, tj. koje sve Slavene su htjeli uključiti u buduću naciju. Znači, Kovačec pod jezikom podrazumijeva naciju. To čini stalno, sugerirajući da »svaki narod svoj jezik« mora imati (340). A dobro je poznato da je to netočno jer »dovoljno je samo sjetiti se jezičnih zajednica koje govore engleski, francuski ili španjolski pa da bi se vidjelo kako su jezične i etničke granice daleko od toga da se podudaraju« (Le Page/Tabouret–Keller 1985, 234–235).

Kad Kovačec sugerira da je jezik definirajuće svojstvo nacije, treba imati na umu da »obmanjuju stereotipska shvaćanja koja jezik gledaju kao definirajuće svojstvo nacije ili rase« (Le Page 1993, 157). Na toj obmani temelje se aktivnosti pomoću kojih »se srpskohrvatski jezik od strane revnih jezičnih političara i političkih jezikoslovaca na osnovi lingvističkih mini razlika dijeli u odvojene nacionalne jezike — u hrvatski, srpski, bosanski itd. itd. Nebitne leksičke razlike (kao npr. između *Fleischer* i *Metzger* na njemačkom) ili različitost ćiriličkih i latiničkih slova su takve male lingvističke razlike koje se dramatično povećavaju u simbolične provalije« (Eschbach/Hess-Lüttich/Trabant 1996, 391).

Danas je »status srpskohrvatskog jezika klasična politička i lingvistička dilema, s lingvistima koji redovito tvrde da je to jedan jezik, i s vladama i govornicima koji redovito tvrde da su to dva različita jezika« (Spolsky 2004, 155). I iz tog citata je očito da se Kovačec, iako je nominalno lingvist, ne nalazi na strani lingvistike nego na strani politike. On zaboravlja da »je jezik sredstvo za sporazumijevanje; ne bi nikada trebao postati politička tema korištena za nacionalističke ambicije« (*Contact Bulletin* 2002, 3).

Lingvisti znaju da npr. kod varijanata engleskog jezika »postoje bitne regionalne razlike između Velike Britanije, Sjedinjenih Američkih Država, Kanade, Australije, Južne Afrike, [...] i drugih dijelova engleskog govornog područja« (Crystal 2003, 431). A ipak se, kao što je u citatu rečeno, radi o jednom, engleskom jeziku. Kovačec (511, 337) se zalaže da se to ne spominje i da se prešućuje sve što pokazuje da je, poput engleskog, njemačkog, španjolskog i drugih jezika s varijantama, srpskohrvatski također jedan policentrični standardni jezik.

Između varijanata engleskog jezika su npr. razlike u izgovoru mnogo veće nego razlika u izgovoru *ije/e* između varijanata srpskohrvatskog jezika, tolike su da dovode do nesporazuma: »Čak i između australijskog i novozelandskog engleskog dolazi do nesporazuma zbog vokalskih razlika (novozelandsko *desk* se krivo shvaća kao australijsko *disk*)« (Clyne 2001, 289). U Australiji se naspram Velike Britanije u govoru više reducira, pa pitanje *Did you go to the party?* zvuči u Australiji *Jergoda the party?*, pitanje *What is your problem?* zvuči *Woss jer problem?* (Mattusch 1999, 75). Vokabular se također razlikuje, npr. u Americi *elevator* umjesto britanskog *lift*; *restroom* umjesto *toilet*; *fall* umjesto *autumn*; *cookie* umjesto *biscuit*; *gas* umjesto *petrol*; *candies* umjesto *sweets*; *can* umjesto *tin*; *to call (up)* umjesto *to ring (up)*. U Americi su nastala i skraćivanja poput *gonna* umjesto *going to*, *wanna* umjesto *want to* (ibid.). I pravopis se razlikuje, npr. Amerika/Britanija: *-se/-ce* (*defense/defence*), *-er/-re* (*center/centre*), *-or/-our* (*honor/honour*) (Clyne 2001, 289). U morfologiji se za izražavanje prošlosti daje u Americi prednost oblicima *burned*, *dreamed*, a u Britaniji oblicima *burnt*, *dreamt*. U Americi se često ne koristi prilog *it's really good*, nego *it's real good*. U sintaksi se također razlikuju, npr. u Americi se koristi *do* zajedno s *have* u pitanjima, stavlja se *would* uz glagol koji dolazi zajedno s *wish*, pa rečenice u Americi glase *Do you have a pencil?*, *I wish I would have done*

it, a u Britaniji *Have you got a pencil?, I wish I had done it* (Mattusch 1999, 75).

Razlike poput gore nabrojanih postoje u svim policentričnim jezicima, npr. *autobus* se u Španjolskoj kaže *autobus*, a u meksičkoj varijanti španjolskog kaže se *camion*; *klip kukuruza* je u Španjolskoj *mazorca de maíz* a u Meksiku *elote*; *puran* je u Španjolskoj *pavo* a u Meksiku *guajolote* (ibid.).

Kovačec par puta traži da se na južnoslavenskim prostorima omogući da svaki narod jezik »normira kako hoće (a ne po tuđem ukusu)« (339, 340). Međutim, zasebno normiranje je realnost već od 19. stoljeća jer u Hrvatskoj su čitavo vrijeme izlazili rječnici i gramatike u kojima je bila normirana hrvatska varijanta, nijedno od tih djela nije bilo na ekavici. Usput rečeno, zasebno normiranje ne znači da se radi o različitim jezicima: i kod drugih policentričnih jezika postoje zasebna normiranja a svejedno je riječ o jednom jeziku, npr. »pored *Oxford English Dictionary* [=britanska kodifikacija] i *Webstera* [=američka kodifikacija] postoje sada i australski, južnoafrički i kanadski rječnici, koji svoju nacionalnu varijantu leksički kodificiraju« (Clyne 2001, 288). Isto tako u Austriji od 1951. izlazi *Österreichisches Wörterbuch*, koji je obavezan za škole i administraciju (Mattusch 1999, 76).

Zasebno normiranje je uključeno i u definiciju policentričnog jezika: »Policentrični jezik poput njemačkog, engleskog, španjolskog, arapskog je jedan jezik s nekoliko interaktivnih centara, od kojih svaki ima svoju nacionalnu varijantu s barem nekoliko svojih vlastitih (kodificiranih) normi« (Clyne/Muhr 2003, 95). Već i u začecima teorije policentričnosti navedena je zasebna kodifikacija: »U policentričnoj standardizaciji različiti skupovi normi mogu odražavati nezavisne kodifikacije dijalektalnih ili drugih jezičnih razlika (npr. upotrebu različitih pisama za pisanje jezika) koje su povezane s razlikama u političkom ili u religijskom identitetu ili u zemljopisnoj lokaciji« (Stewart 1968, 534). Vidimo da je čak i razlika u pismu, npr. latinica/ćirilica, predviđena u okviru policentričnih jezika. Centri nekog policentričnog jezika mogu se, naravno, i dogovarati ako žele oko bilo kojeg jezičnog pitanja (o policentričnim jezicima v. i Kordić 2007, 71–76).

Kovačec ne navodi takve lingvističke definicije, prihvaćene u međunarodnoj znanosti. Naprotiv, kako bi kod čitatelja razvio odbojnost prema znanosti, nju ugrađuje u svoj mit o neprijatelju: »kada se iza 'međunarodne znanosti' ne bi nerijetko krila najobičnija politikantska manipulacija i zadržta pristranost s mnogo niskih primisli« (513).

Ako se u Hrvatskoj citiraju internacionalni lingvistički leksikoni, Kovačec to želi prikazati kao nastojanje da se Hrvatima oduzme jezik. Pa tako iako ja u svakom svom tekstu ističem da postoje varijante i da se baš zbog njih radi o policentričnom jeziku, Kovačec kaže da se u mojim tekstovima »preko volje dopušta postojanje 'varijanata'« (516).

S druge strane, Kovačec implicira da su varijante nešto manje vrijedno od standardnog jezika govoreći da su varijante »dignute na rang standarda«, varijante je »nakon izbivanja oružanih sukoba [...] bilo lako uzdignuti na rang ra-

zličitih standardnih jezika« (512). Čak i direktno tvrdi da naspram izraza standardni jezik »varijanta najčešće pretpostavlja podređenost i ovisnost o nečemu važnijem« (339). No, to je netočno jer sve nacionalne varijante su standardne (Ammon 1995, 69), i svaka je u odnosu varijante jedna prema drugoj. Naime, i srpska varijanta je varijanta kao što je to i hrvatska. I ne postoji nekakav jezični oblik iznad njih, nešto čemu bi one bile podređene.

Kovačec tvrdi da je srpskohrvatskim jezikom govorio jedino Josip Broz Tito jer on je »miksao srpski i hrvatski« (340). Međutim, srpskohrvatski jezik nije mješavina hrvatske i srpske varijante, jednako kao što engleski nije mješavina američke i britanske varijante ili kao što njemački nije mješavina austrijske i njemačke varijante ili kao što romanski jezici francuski, španjolski i portugalski nisu mješavina varijanata. Kovačec bi to nakon pedesetak godina bavljenja romanskim jezicima morao i sam znati.

Budući da je međusobna razumljivost jedan od lingvističkih kriterija koji dokazuju da se radi o istom jeziku, Kovačec želi dovesti u pitanje međusobnu razumljivost kao lingvistički kriterij tako što kaže da »svi ljudi govore jednim, ljudskim jezikom« (516). Možda u nečijoj fantaziji svi ljudi govore jednim jezikom, ali u stvarnosti međusobna (ne)razumljivost dokazuje da nije tako. Kovačec kaže i da »svaki čovjek [...] govori svojim vlastitim jezikom (na tome počivaju sociolingvistika, stilistika i sl.)« (516). Ali činjenica je da svakog čovjeka jako dobro razumije točno određena grupa ljudi, pa međusobna razumljivost i tu pokazuje kada se radi o govornicima istog jezika. Kad Kovačec kaže da na tvrdnji da »svaki čovjek [...] govori svojim vlastitim jezikom« počivaju sociolingvistika i stilistika, potrebno ga je podsjetiti da one ne poriču postojanje njemačkog, engleskog, francuskog, španjolskog niti bilo kojeg drugog jezika. A za svaki od tih jezika je poznato da njime ne govori samo jedan čovjek.

Neupućenost u kriterij međusobne razumljivosti očituje se kod Kovačeca i kad kaže »kriterij razumijevanja vrlo je subjektivna kategorija« i pita se »kako mjeriti koliko je i kako netko razumio ono za što tvrdi da je razumio« (335). Točno se zna kako se u svijetu pomoću testova mjeri međusobna razumljivost i koliki je stupanj razumijevanja potreban da bi se govorilo o istom jeziku, što sam već pokazala u tekstu »Diktatom protiv argumenata« povodom knjige D. Brozovića *Prvo lice jedine (Književna republika 1–2, 2007, vidi str. 190; vidi i tekst »Kako HAZU pravi jezičnu paniku«, Književna republika 7–9, 2007, 224–229, ili Kordić 2008, 34–35).*

Kovačec se zaista trudi izmisliti razloge zašto bi međusobna razumljivost kao kriterij bila sporna: kad pojedinci govore više romanskih jezika, Kovačec se pita »jesu li za njih svi romanski jezici jedan jezik« i tim pitanjem želi osporiti kriterij međusobne razumljivosti (335). Međutim, pitanje je potpuno nelogično jer sugerira da ako netko zna rumunjski i portugalski, to bi značilo da se ne radi o dva različita jezika. A kao drugo, na osnovi čega bi osporavalo kriterij međusobne razumljivosti ako netko zna više jezika.

Kovačec navodi da se talijanski dijalekti međusobno ne razumiju i da je to dokaz za »krhkost objektivnosti međusobnoga razumijevanja kao kriterija«

(517). U tom kontekstu, poput Brozovića i drugih hrvatskih jezikoslovaca, spominje u pozitivnom smislu Heinza Klossa kao lingvistički autoritet (517). Ali ne navodi nijedan Klossov rad, pa možemo pogledati što je o dijalektima napisao Kloss u svom najpoznatijem i najvažnijem članku, uvrštenom u knjigu o teoriji dijalekata u kojoj je okupljeno desetak najznačajnijih studija u svijetu o toj temi napisanih u prethodnih 100 godina (H. Kloss: »Abstandsprachen und Ausbausprachen«, J. Göschel i dr. (ur.), *Zur Theorie des Dialekts: Aufsätze aus 100 Jahren Forschung*, Wiesbaden 1976, 301–322). Kloss tamo o talijanskim dijalektima kaže da se kod njih u stvari radi o »prividno dijalektiziranim jezicima (scheindialektisierte Abstandsprachen)«, dakle o različitim jezicima, i navodi kao primjer sardinijski i friulanijski naspram standardnog talijanskog (Kloss 1976, 305). A kriteriji koje Kloss primjenjuje kod utvrđivanja da li se radi o različitim jezicima su upravo međusobna (ne)razumljivost, fonološke razlike, znatne razlike u morfologiji i sintaksi te rječničko blago (303–304).

Kovačec bi kao romanist morao znati da talijanski poluotok siječe jedna linija koja je u romanistici dobro poznata kao linija La Spezia — Rimini, tj. od istoka Ligurije do Jadranskog mora. Dijalekti sjeverno od te linije su genetski zapadnoromanski, a južno od linije istočnoromanski. U istočnoromanske dijalekte ubraja se i toskanski koji je postao osnova standardnog talijanskog jezika. Tako taj istočnoromanski standard kao nadregionalni jezik pokriva i teritorij na kojem se govore zapadnoromanski dijalekti sjevera. Slična jezična situacija ne postoji nigdje u Evropi. Za usporedbu, to bi bilo kao kad bi se na teritoriju kojeg pokriva jedan južnoslavenski standard govorili i zapadnoslavenski dijalekti češkog jezika.

Kad je već riječ o Klossovom članku, može se napomenuti da Kloss odbacuje samoprocjenu govornika na koju se Kovačec poziva kao kriterij kod određivanja da li se radi o različitim jezicima: »Taj stav koji se zasniva na osjećajima i koji se ubraja u područje laičkog jezikoslovlja je doduše znanstveno beznačajan« (Kloss 1976, 306).

Također se može navesti da Kloss u tom članku ima poglavlje o policentričnim jezicima (310–312) i da u njemu koristi baš srpskohrvatski (»Serbo-Kroatisch«) kao primjer policentričnog jezika, dok češki i slovački koristi kao primjer dvaju Ausbau-jezika, a njemački i nizozemski kao primjer dvaju Abstand-jezika. Kod Kovačeca je sve strpano u isti koš: on tvrdi da je jezični odnos između Hrvata i Srba kao odnos između češkog i slovačkog (336–337), iako se u Klossovom članku mogao obavijestiti da se naša situacija bitno razlikuje od one kod češkog i slovačkog po tome što češki i slovački »počivaju na različitim dijalektima« i zato su Ausbau-jezici (312). Nasuprot njima, kod policentričnog standardnog jezika »imamo dva varijeteta istog standardnog jezika, koja oba počivaju na istom dijalektu ili na dva jako srodna dijalekta. Takve policentrične standardne jezike nalazimo tamo gdje se jedan jezik govori u dvije ili više prostorno razdvojene država, npr. američki i britanski engleski ili upravo navedeni slučaj portugalskog u Evropi i Južnoj Americi; nadalje imamo policentrične standardne jezike tamo gdje su političke okolnosti dovele do toga

da su na dva susjedna područja nastale dvije književnojezične varijante istog jezika, kao kod srpskog i hrvatskog, rumunjskog i moldavskog« (Kloss 1976, 310).

Kovačec niti je mjerio stupanj međusobne razumljivosti niti uopće zna kako se ona mjeri, ali to ga ne smeta da napamet tvrdi kako »kod Slavena, naprotiv, priprosti puk iz udaljenih jezika razmjerno se lako sporazumijeva, ali se zato visoko obrazovani Slaveni, posebno kada govore o učenijim temama, teško mogu razumjeti« (517–518). No, neka proba suočiti nekog priprostog Hrvata i Poljaka da popričaju pa će vidjeti da o lakom sporazumijevanju ne može biti ni riječi.

Kao što je pomoću neosnovanih i lako osporivih primjedbi pokušao dovesti u pitanje kriterij međusobne razumljivosti, tako pokušava relativizirati i kriterij sistemskolingvističke sličnosti. S tim ciljem kaže da »nema dvaju jezika na kugli zemaljskoj koja bi bila potpuno i u svemu različita [...] kao što nema imalo značajnije jezične zajednice koja bi se u svim okolnostima uvijek služila posve identičnim jezikom« (516). Piše kao da između različitih jezika svaki sistemskolingvistički detalj mora biti različit i kao da unutar istog jezika svaki sistemskolingvistički detalj mora biti isti. Međutim, radi se o stupnju sistemskolingvističke sličnosti, a on je mjerljiv. Kovačec ne bi bio toliko neupućen u lingvističke kriterije kad bi se upoznao s radovima iz svjetske lingvistike.

Pokazuje neupućenost i u jezike tvrdeći bez dokaza da »je srpska i hrvatska sintaksa često udaljena kao bugarska i talijanska« (336). A o sintaksi su čak i Kovačecove kolege iz HAZU priznale u tekstu »Hrvatski jezik« da na planu sintakse strukturnih razlika između jezika u Hrvatskoj i jezika u Srbiji praktično i nema (*Jezič* 2/2007, 49). Stoga se o Kovačecovom postupku može reći da namjerno širi dezinformaciju pred neupućenom inozemnom publikom kako bi ih uvjerio da je u našem slučaju riječ o različitim jezicima. Jer kad bi sintaktičke razlike doista bile veće nego između jednog slavenskog i jednog romanskog jezika, onda bi se sigurno radilo o dva međusobno strana jezika. Takve tehnike širenja raznoraznih dezinformacija i dovode do zabuna kod neupućenih inozemnih kolega, uslijed čega se pojavljuju proturječnosti u njihovim rečenicama: npr. odličan germanist Ulrich Ammon spominje hrvatski i srpski u svom radu iz 2005. str. 1537, a stranicu kasnije navodi kao kriterij za utvrđivanje da li se radi o jednom ili o nekoliko jezika međusobnu razumljivost. Očito je negdje naišao na netočnu tvrdnju da između Hrvata i Srba postoje znatne poteškoće u jezičnom sporazumijevanju.

Zanimljivo je što Kovačec pokazuje kako zna da znanstvenik treba iznositi objektivno provjerljive stvari jer »znanstveno nije nikakva mistika nego ono što se po određenoj metodologiji dokazuje objektivno provjerljivim argumentima« (516). Istovremeno on sam koristi mistiku kad hindsko–urdski komentira kao »međusobno manje ili više razumljivo i blisko, a opet različito« (518) umjesto da kaže da se radi o jednom policentričnom jeziku i da navede citate iz lingvističkih leksikona, npr. »Budući da su urdski i hindski standardnojezične vari-

jante jedne te iste dijalektalne osnove, formalne razlike su sitne« (Glück 2000, 275).

Primjer mistificiranja je i kad kaže »Svaki je jezik entitet za sebe (pa i onda kada se nekome, posebice onomu čiji to jezik nije, čini da je jednak s nekim drugim jezikom)« (338). A lingvisti koji ne mistificiraju nego dokazuju da je jezik Hrvata, Srba, Bošnjaka i Crnogoraca jedan policentrični jezik, za Kovačeca su dio »imperijalne 'međunarodne znanosti'« (522).

Kovačec ne koristi dokaze smatrajući da je dovoljno izjaviti kako je »bjelodano da funkcionalno i na svim komunikacijskim razinama hrvatski i srpski nisu isti jezik te da svaki narod, s dugom tradicijom posebnosti, ima pravo svoj jezik zvati svojim nacionalnim imenom (prema važećim uzusima demokracije, ljudskih i nacionalnih prava, pravu na samoodređenje itd.) sviđalo se to 'znanstvenim lingvistima' i politikantima ili ne« (518). No, ne radi se ni o kakvom svidanju, nego o lingvističkim kriterijima koji jednoznačno pokazuju da Hrvati i Srbi govore istim policentričnim jezikom. Kovačec stavlja pod navodnike znanstvene lingviste sugerirajući da nisu znanstveni, ali ne navodi nikakve argumente zašto to oni ne bi bili a on navodno jest. Poziva se na narod, iako lingvisti ne smiju primjenjivati narodski pristup jeziku nego znanstveno utemeljen pristup. Zato su i školovani naspram laika u narodu. Narod može pauka zvati insektom, ali biolog to neće napraviti jer zna da pauk nije insekt. Tako narod može zvati i jezik kako god hoće, ali Kovačec kao lingvist bi se morao držati lingvističkih kriterija. Poziva se na ljudska prava, zaboravljajući da neupućenom narodu nitko ne oduzima pravo da o jeziku kaže što god hoće, kao što mu ne oduzima ni pravo da se hvata za dugme kad vidi dimnjačara. Usput rečeno, pravo na koje se poziva uopće ne postoji, kako je već pokazao Gröschel (v. *Književna republika* 11–12, 2003, 196). Zadnje sredstvo koje Kovačec koristi u citiranoj rečenici je da proglašava politikantima one koji se drže lingvističkih kriterija.

U navedenom citatu vidljivo je inzistiranje da se jezik mora nazivati po nacionalnom imenu. Kovačec odbacuje dvodijelno ime *srpskohrvatski* jezik tako što kaže: »Odmah ćemo primijetiti da u Europi nema ni jednoga drugog jezika koji bi se, danas, službeno zvao slično složenim imenom: dansko–norveški izvan uporabe je već više od pola stoljeća« (338). Tvrdi: »Norvežani se do 1950-ih nisu uspjeli riješiti složenog naziva za svoj jezik (*dansk–norsk*) u praksi u inozemstvu« (336). Međutim, ne samo da se taj naziv koristi nakon 50-ih, što sam nabranjem raznih publikacija već pokazala u *Književnoj republici* 7–8, 2005, str. 196, nego čak i oni koji su rođeni nakon 50-ih koriste ga. I nisu »u inozemstvu«, nego su Norvežani: npr. norveški lingvist Endre Brunstad, rođen 1967., koristi naziv jezika *dansko–norveški*: »Bokmål (Dano–Norwegian)« (2003, 54). Osim toga, kad Kovačec spominje »službeno nazivanje«, možemo podsjetiti da ni u Danskoj ni u Norveškoj ne postoji u ustavu odredba o službenom jeziku ili o njegovu nazivu, kao ni u brojnim drugim evropskim i izvan-evropskim državama.



O jezicima u svijetu koji se imenuju dvodijelnim nazivom već je bilo riječi u *Književnoj republici*. Nakon što sam jednome od sudionika diskusije na tu temu nabrojala niz dvodijelnih oznaka (7–8, 2004, 263), posebno je iz tog niza izdvojio *karačajevskobalkarski jezik* čudeći se tome nazivu (3–4, 2005, 217). No za čuđenje nema razloga: ne samo da taj naziv sadrže internacionalni lingvistički leksikoni, nego je i u Hrvatskoj poznat, npr. D. Brozović u svojoj kolumni u *Vijencu* 2001. (br. 189) navodi *karačajevskobalkarski jezik*, dodajući usput da govornici tog jezika »Karačajevci i Balkarci geografski su razdvojeni« (ibid.), jednako kao što i Srbi i Hrvati danas većinom ne žive na istom teritoriju.

Dvodijelno imenovanih jezika ima na svim kontinentima. Ne ponavljajući primjere dvodijelnih naziva koje sam već prije navela u ovom časopisu, može se sada za ilustraciju navesti još po jedan primjer za svaki kontinent: *burjatsko-mongolski jezik* (Azija), *jugambehobundžalunski jezik* (Australija), *nilskonubijski jezik* (Afrika), *pasamakodijskomaliseski jezik* (Amerika). I *srpskohrvatski jezik* u Evropi je primjer dvodijelnog imenovanja.

U predgovoru *Serbokroatsk grammatik* Mrk (2002) piše da se pod tim imenom radi o »južnoslavenskom jeziku kojim govori većina stanovništva u bivšim jugoslavenskim republikama Bosni, Hrvatskoj, Crnoj Gori i Srbiji, a koji je uvijek bio poznat kao 'srpskohrvatski jezik'«. Nazivu s kosim crticama za kojim se ponegdje poseže zamjera: »Novi termin 'bosanski/hrvatski/srpski' je po mom mišljenju sasvim neprikladan da zamijeni tradicionalni naziv 'srpskohrvatski jezik'. Što označava kosa crtica? I? Ili? I/ili?«. Zaključuje da za naziv studija nije prikladna oznaka 'bosanski/hrvatski/srpski' kao što nije prikladna ni oznaka 'srednjojužnoslavenski'. Ističe da su nazivom *srpskohrvatski* obuhvaćene sve »varijante tog jezika: 'srpska', 'hrvatska', 'crnogorska', 'bosanska'. Tako je uostalom uvijek i bilo. Ništa se to nije promijenilo s raspadom Jugoslavije — bez obzira što nacionalistički bosanski Muslimani ili Hrvati smatrali i tvrdili«. Zato autor sumira da je naziv *srpskohrvatski* i dalje najprikladnija oznaka kako za jezik tako i za imenovanje studija.

Kovačec kaže da se u mojim tekstovima inzistira »na 'nužnom' zadržavanju glotonima srpsko-hrvatski (s crticom) u lingvistici kao znanosti«, i uz to dodaje svoj komentar: »a motivi za to su uglavnom ekstralingvistički« (518). Međutim, svi primijenjeni kriteriji u mojim tekstovima koji su doveli do zaključka da je najprimjerenija dvodijelna oznaka isključivo su lingvistički. Nasuprot tome, Kovačec se rukovodi ekstralingvističkim motivima kao što su laička uvjerenja, emocije i nacionalistička ideologija. Pita se »Kako uopće nekomu može biti čudno [...] što netko svoj jezik hoće zvati svojim (nacionalnim i tradicionalnim) imenom (kako to sav normalan svijet čini)« (336). To bi značilo da Austrijanci nisu normalan svijet, ni Amerikanci, ni Švicarci, ni Belgijanci, ni Kanadani, ni Argentinci, ni mnogi drugi. Nadalje, Kovačec se poziva na tradiciju, ali ime koje zagovara uopće nije tradicionalno. Naime, a) u prošlim stoljećima imalo je sasvim drugo značenje, b) češće su se na području današnje Hrvatske koristili drugi nazivi (*ilirski, slavonski, dalmatinski, slovinski* itd.), c) ti nazivi nisu ograničavali opseg jezika ovako kako ga Kovačec želi ograničiti.

Kovačec zahtijeva ime jezika po naciji »bez obzira na stupanj sličnosti ili razlika prema drugim jezicima« (336). Međutim, lingvist ne može odbaciti stupanj sličnosti ili razlika jer to je jedan od najvažnijih lingvističkih kriterija. Ta Kovačecova rečenica, koliko god ne priličila jednom lingvistu, nije nova nego se može pročitati i kod S. Babića, D. Brozovića, S. Težaka, M. Samardžije i brojnih drugih domaćih jezikoslovaca. Ona pokazuje da temi ne pristupaju kao lingvisti.

Premda im stupanj sličnosti ili razlika nije važan, svjesni su da je on važan za lingvistiku pa zato žele praviti razlike naspram jezika u Srbiji. Kovačec se zalaže za takve aktivnosti: »što bi to bilo nedopustivo u tome da se radi i na jezičnom distanciranju, kada nas već ona druga strana ničim nije zadužila (osim ako se kao hrvatski dug ne smatra srpsko bombardiranje Vukovara i Dubrovnika [...])« (334). Ubacuje bombardiranje Vukovara i Dubrovnika da bi opravdao umjetno pravljenje jezičnih razlika iako to nema veze jedno s drugim. Također piše kao da se pravi usluga nekome drugome ako se ne radi na jezičnom distanciranju. Međutim, suprotno je istina: pravimo uslugu sebi samima ako se ne silimo na umjetne razlike koje nam u redovitim razmacima serviraju S. Babić, T. Ladan, D. Brozović i drugi. A ujedno i omogućujemo budućim hrvatskim generacijama da razumiju tekstove koje mi danas pišemo (v. Kordić 2005, 85).

Služenje politici kod spomenutih jezičnih aktivista potječe još iz vremena Deklaracije, kako i Kovačec priznaje: »priča je za malu djecu da su (sami od sebe) osviješteni hrvatski intelektualci iznjedrili Deklaraciju o položaju hrvatskoga jezika: sve se odvijalo u suradnji s nekima od najviših hrvatskih političkih rukovodilaca« (520). Zanimljivo je da im je poznato što bi trebali raditi kad bi se odlučili postupati kao pravi znanstvenici: »Znanost, ako je znanost a ne efemerna sluškinja ove ili one politike, morala bi se temeljiti na što nepristranijem promatranju činjenica i pojava, činjenice i pojave opisivati, klasificirati i objašnjavati, a istodobno se dosljedno suzdržavati da, u ime određenih estetskih, moralnih, političkih i dr. načela, među pojavama i činjenicama vrši izbor i da o njima arbitrira« (339).

Govoreći o današnjoj jezičnoj politici u Hrvatskoj, Kovačec razlikuje dva njena tipa: »hrvatsku nacionalističku ili pak antihrvatsku« (521). To znači da Kovačec onu jezičnu politiku koja nije nacionalistička smatra antihrvatskom. U inozemstvu je već uočeno da je hrvatska jezična politika nacionalistička i da u tome ima podršku domaćih vlasti. Kako bi usprkos upozorenjima iz inozemstva zadržao podršku domaćih političara za takvu jezičnu politiku, Kovačec piše da se »hrvatske političke garniture« kod jezične politike ne trebaju osvrtni »na izmišljotine zapadnih 'demokratskih' doušnika i potplaćenih novinara« (334).

Negoduje što »u različitim glasilima zapadnih zemalja (pa i onima koja bi trebala biti ozbiljna; iako se vrlo često u takvim tekstovima da očitati i nevidljiva ruka određenih moćnih službi) navodi se kako su 'hrvatski separatisti' 1990. izmislili poseban 'hrvatski jezik'« (333). Međutim, zašto bi po srijedi bila

»nevidljiva ruka određenih moćnih službi«, kad je općepoznata stvar da se na izmišljanju jezika stalno radi, s tim ciljem se u Hrvatskoj sprovodi čak i jezična cenzura, a njeno postojanje priznaje i Babić (2004, 21).

Kovačec ne spominje jezičnu cenzuru, nego kaže da inozemni znanstvenici neopravdano optužuju »za purizam nekoga tko u jeziku ne prihvaća baš sve što mu se pokušava nametnuti« i da »korisnici jezika imaju pravo, napokon, sjećati se svojih jezičnih korijena« (521). No, ne radi se o korisnicima nego o purističkim pojedincima koji to nameću korisnicima, skrivajući sebe pod parolom naroda. Isto tako, ne radi se o sjećanju, nego o izmišljanju da bi se pravila razlika. I naposljetku, ne postoji nametanje jezika od strane nekoga izvan hrvatskih granica, nego nametanje dolazi od S. Babića, D. Brozovića i drugih domaćih jezikoslovaca.

Kovačec s jedne strane prešućuje inozemnoj publici današnju jezičnu cenzuru u Hrvatskoj, a s druge strane ističe kao negativnu pojavu da su se u Jugoslaviji »tekstovi hrvatski pisaca izdavali onako kako nikad nisu bili napisani (u svakoj imalo uljuđenoj zemlji to bi bilo pravno nedopustivo, ili barem teški kulturni škandal), zapravo samo zato da se očiste od kroatizama«, dok »s tekstovima srpskih pisaca takve se svinjarije ni zamisliti ne bi mogle« (336). Međutim, tko god pogleda u tekst Novosadskog dogovora, vidjet će da se u njemu inzistira na tome da tekstove svih pisaca treba ostaviti u originalu.

O inozemstvu Kovačec tvrdi da je prosrpski nastrojeno jer »su međunarodni imperijalni čimbenici Hrvate, od reda, radije tretirali kao ustaše i suradnike okupatora« (520). Ovdje koristi čest postupak etiketiranja u Hrvatskoj: ako netko nije moj istomišljenik, to automatski znači da je prosrpski nastrojen, tj. da je neprijatelj. Ali ne radi se o prosrpskoj nastrojenosti, nego o tome da inozemni autori imaju kritički odnos prema jezičnom purizmu tj. nacionalizmu. To ne čudi jer poznato je da zastupnici purizma »čišćenje« primjenjuju na jezik i na ljude: »'Etničko čišćenje' se uvijek prvo odvija u glavama, tj. na području jezika i simbola« (Altermatt 1996, 125). Tako »su od starog jezičnog patriotizma u općem obrazovanju nacionalno nastrojenih građana i intelektualnih propagandista preziranje i odbijanje svega 'stranog' i 'miješanog' te pre naglašavanje jezičnog principa porijekla (etimologije) do u 20. st. ostali omiljena argumentativna sredstva koja se i izvan jezika mogu primijeniti na ljude« (Polenz 1998, 62). Jezična netolerancija je »često politički prihvatljiva maska za netoleranciju« prema određenim grupama, prema drugim nacijama itd. (González 2001, xxvi). Zato porivi koji navode pojedince da se zalažu za tzv. čistoću jezika »nemaju nikakve veze s govorenjem, pisanjem, razumijevanjem ili s duhom književnosti« (Hobsbawm 1991, 133).

Kao sastavni dio nacionalizma, »purizam također pomaže u oblikovanju mitova, čije stvaranje je osnovna komponenta nacionalizma« (Thomas 1989, 7). Budući da je u međunarodnoj znanosti sve ovo poznato, Kovačec iskazuje odbojnost prema njoj. Kaže da je to »mistična međunarodna znanstvena zajednica« (520). Zanimljivo je da iako u mojim tekstovima stoje konkretni citati inozemnih autora s konkretnim prezimenima, Kovačec nigdje ne citira nekog ino-

zemnog autora niti navodi imena, nego ih želi predočiti kao nešto apstraktno, dehumanizirano, što se ne sastoji od konkretnih pojedinaca i ne čuju se njihove konkretne riječi u obliku citata. Lakše je tako nekoga prikazati kao neprijatelja nego ako se zamišlja konkretan čovjek i čuju se njegove riječi.

Kod Kovačeca su sve to anonimni neki, sve je jedna tajna zavjera, svuda su skrivene namjere protiv Hrvata, ne zna se kakve, ali sigurno su strašne. On smatra da svijet tretira Hrvate gore nego pse i mačke: »Smiješno je što danas islužene glumice predsjednicima država prosvjeduju zbog kršenja psećih i mačjih prava, ali stupovi zapadne demokracije (ne samo neslužbeno i poluslužbeno, nego i vrlo službeno, pa tako i neprikosnovena i mistična 'međunarodna znanost') ne smatraju da bi barem deklarativno trebalo priznati pravo i Hrvatima da sami odlučuju što će sa svojim jezikom i kako će ga zvati« (520–521). Kao da S. Babić, D. Brozović i ostali ne rade s jezikom što hoće i kao da ga ne zovu kako hoće. Ali Kovačecu to nije dovoljno, on hoće da i znanost preuzme Babićev i Brozovićev kut gledanja. Ako ga ne preuzme, to je po Kovačecom mišljenju toliki zločin kao kad se pse tjera mijaukati: »Bilo bi skandalozno kada bi netko pse tjerao mijaukati a mačke lajati, pa bi možda bilo vrijeme da i 'međunarodna znanost' Hrvatima prizna pravo da se njihov jezik, i u znanosti, zove onako kako oni misle da se treba zvati« (521).

Kovačec ide i korak dalje. Ako znanost u inozemstvu ne kapitulira pred Babićem i Brozovićem, bit će rata: »Jezičnoga mira na ovim prostorima ne može biti dok se god ne omogući da svaki narod svoj jezik razvija, normira i njeguje onako kako njemu odgovara (i, dakako, da ga može zvati svojim imenom, te da ga i drugi tako zovu)« (340). Kao da i dosad nisu normirali kako su htjeli. I kao da narod normira, a ne Babić i slični, koji potpuno ignoriraju narod kad se on buni protiv njihovog normiranja. Usto Kovačec opet poistovjećuje granice naroda i granice jezike iako se one ne podudaraju. I na kraju, zahtijeva od inozemstva da mora zvati jezik onako kako on hoće, prijeti Evropskoj uniji nelegitimnim akcijama »kada to ne ide legitimnim sredstvima« i uzima za primjer Korzikance i Baske (337). Članak namijenjen stranoj publici završava direktnom ucjenom: »Miješanje jugonostalgičnih kumova i provodadžija [...] u jezična pitanja ovdašnjih naroda, bili kumovi i provodadžije s ovih prostora ili iz 'demokratske' zapadne Europe, jezičnu situaciju ovdje samo pogoršava. Dakle, ako E. U. želi na prostorima bivše Jugoslavije imati situaciju sličnu onoj u Baskiji ili na Korzici, neka samo forsira 'jezično jedinstvo'« (340–341). Pritom je tvrdnja da se EU miješa forsiranjem nekakvog jezičnog ujednačavanja potpuno netočna, kako je pokazao Per Jacobsen u svom otvorenom pismu predsjedništvu HAZU (v. *Književna republika* 7–9, 2007, 220–224).

Analizirani tekstovi akademika Augusta Kovačeca imaju svojstva vidljiva i u nizu tekstova drugih hrvatskih jezikoslovaca. Iako se u njima radi o povijesti i naciji, ne primjenjuje se znanstveni pristup tim temama. Ne koriste se ni lingvističke spoznaje o policentričnim jezicima, premda bi upravo one omogućile objektivnije sagledavanje naše jezične situacije. A takvo uporno odbijanje suočavanja s jezičnom stvarnošću i s dosezima znanosti u svijetu, te inzistiranje na monopolu tumačenja kod domaćih filologa, ne donosi nažalost ništa drugo nego dodatne izglabljene godine za kroatistiku.

## Popis citiranih radova

- Ager, D. (2001), *Motivation in Language Planning and Language Policy*, Clevedon.
- Altermatt, U. (1996), *Das Fanal von Sarajevo*, Paderborn i dr.
- Ammon, U. (1995), *Die deutsche Sprache in Deutschland, Österreich und der Schweiz: das Problem der nationalen Varietäten*, Berlin/New York.
- Ammon, U. (2005), »Pluricentric and Divided Languages«, U. Ammon i dr. (ur.), *Sociolinguistics*, Vol. 2, Berlin/New York, 1536–1543.
- Babić, S. (2004), *Hrvanja hrvatskoga*, Zagreb.
- Behschnitt, W. D. (1980), *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830–1914*, München.
- Benda, J. (1978), *Der Verrat der Intellektuellen*, München/Wien.
- Billig, M. (1995), *Banal Nationalism*, London i dr.
- Birnbacher, D. /Friele, M. B. (2003), »Eine Regierung — viele Nationen? Europa und die Frage der 'nationalen Identität' im Licht der Europäischen Verfassungsdiskussion«, *Jahrbuch der Heinrich-Heine-Universität Düsseldorf 2002*, Düsseldorf, str. 277–291.
- Brozović, D. (2001), »Kavkaski jezični mozaik«, *Vijenac* br. 189 (31. 5. 2001.).
- Brunstad, E. (2003), »Standard language and linguistic purism«, U. Ammon i dr. (ur.), *Sprachstandards, Sociolinguistica* 17, Tübingen, str. 52–70.
- Clyne, M. (2001), »Englisch zwischen plurizentrischer Nationalsprache und internationaler Sprache«, K. Ehlich/J. Ossner/H. Stammerjohann (ur.), *Hochsprachen in Europa: Entstehung, Geltung, Zukunft*, Freiburg, str. 283–299.
- Clyne, M. /Muhr, R. (2003), »Communicative Styles in a Contact Situation«, *Journal of Germanic Linguistic* 15/2, str. 95–154.
- Contact Bulletin (2002), European Bureau for Lesser Used Languages, Brüssel, June 2002.
- Crystal, D. (2003), *A dictionary of linguistics and phonetics*, Oxford.
- Daskalov, R. /Sundhaussen, H. (1999), »Modernisierungsansätze«, M. Hatschikjan/S. Troebst (ur.), *Südosteuropa: Gesellschaft, Politik, Wirtschaft, Kultur; Ein Handbuch*, München, str. 105–135.
- DiGiacomo, S. (2001), »'Catalan is Everyone's Thing'«, C. O'Reilly (ur.), *Language, Ethnicity and the State*, New York, str. 56–77.
- Esbach, C. (2000), *Nationalismus und Rationalität*, Berlin.
- Esbach, A. /Hess-Lüttich, E. /Trabant, J. (1996), »Erklärung der Kodikas/Code-Redaktion zum Artikel von Dubravko Škiljan«, *Kodikas/Code. Ars Semeiotica* 19/4, str. 391.
- Evera, S. van (1995), »Hypotheses on Nationalism and the Causes of Wars«, C. Kupchan (ur.), *Nationalism and nationalism in the New Europe*, Ithaca, str. 136–157.
- Friedrich, C. (1994), »Der Mythosbegriff als Mittel gegenwärtiger Gesellschaftsanalyse«, C. Friedrich/B. Menzel (ur.), *Osteuropa im Umbruch*, Frankfurt am Main i dr., str. 15–28.
- Friedrich, C. /Menzel, B. (1994), »Einleitung«, C. Friedrich/B. Menzel (ur.), *Osteuropa im Umbruch*, Frankfurt am Main i dr., str. 7–12.
- Fritsche, M. (1992), »Das Eigene und das Fremde«, U. Hinrichs (ur.), *Sprache in der Slavia und auf dem Balkan*, Wiesbaden, str. 79–90.
- Gellner, E. (1990), *Nations and nationalism*, Oxford.
- Gellner, E. (1999), *Nationalismus*, Berlin.
- Glück, H. (ur.) (2000), *Metzler Lexikon Sprache*, Stuttgart.
- González, R. D. (2001), »Introduction«, R. D. González/I. Melis (ur.), *Language ideologies*, Tucson, str. xxv–xxxvi.

- Hatschikjan, M. (1999), »Was macht Südosteuropa aus?«, M. Hatschikjan/S. Troebst (ur.), *Südosteuropa: Gesellschaft, Politik, Wirtschaft, Kultur; Ein Handbuch*, München, str. 1–30.
- Hobsbawm, E. J. (1991), *Nationen und Nationalismus*, Frankfurt am Main/New York.
- Hösch, E. (1999), »Kulturen und Staatsbildungen«, M. Hatschikjan/S. Troebst (ur.), *Südosteuropa: Gesellschaft, Politik, Wirtschaft, Kultur; Ein Handbuch*, München, str. 31–52.
- Hösch, E./Nehring, K./Sundhaussen, H. (ur.) (2004), *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, Wien/Köln/Weimar.
- Jenkins, B./Sofos, S. (1996), »Nation and Nationalism in Contemporary Europe«, B. Jenkins/S. Sofos (ur.), *Nation and identity in contemporary Europe*, London/New York, str. 9–32.
- Kaschuba, W. (1995), »Volk und Nation: Ethnozentrisums in Geschichte und Gegenwart«, H. A. Winkler/H. Kaelble (ur.), *Nationalismus — Nationalitäten — Supranationalität*, Stuttgart, str. 56–81.
- Katz, D. (1985), »Nationalismus als sozialpsychologisches Problem«, H. A. Winkler (ur.), *Nationalismus*, Königstein, str. 67–84.
- Kessler, W. (1997), »Jugoslawien — Der erste Versuch«, J. Elvert (ur.), *Der Balkan: eine europäische Krisenregion in Geschichte und Gegenwart*, Stuttgart, str. 91–118.
- Kloß, H. (1976), »Abstandsprachen und Ausbausprachen«, J. Göschel i dr. (ur.), *Zur Theorie des Dialekts: Aufsätze aus 100 Jahren Forschung*, Wiesbaden, str. 301–322.
- Kordić, S. (2005), »I dalje jedan jezik«, *Sarajevske sveske* 10, str. 83–89.
- Kordić, S. (2007), »La langue croate, serbe, bosniaque et monténégrine«, *Au sud de l'Est* 3, str. 71–78.
- Kordić, S. (2008), »Kroatisti ne govore kao lingvisti« (intervju vodio Igor Lasić), *Feral Tribune* br. 1162, (11. 1. 2008.), str. 34–35.
- Le Page, R. (1993), »Conflicts of metaphors in the discussion of language and race«, E. H. Jahr (ur.), *Language conflict and language planning*, Berlin/New York, str. 143–164.
- Le Page, R./Tabouret-Keller, A. (1985), *Acts of identity*, Cambridge.
- Lemberg, E. (1964), *Nationalismus*, I–II, Reinbek.
- Lewada, J. (1994), »Der 'Homo sovieticus' als sozialer Mythos«, C. Friedrich/B. Menzel (ur.), *Osteuropa im Umbruch*, Frankfurt am Main i dr., str. 45–54.
- Link, J./Wülfing, W. (1991), »Einleitung«, J. Link/W. Wülfing (ur.), *Nationale Mythen und Symbole in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Stuttgart, str. 7–15.
- Mattusch, K. (1994), »Der Zusammenbruch und die Neuschaffung politischer Mythen in den sich wandelnden Gesellschaften Osteuropas«, C. Friedrich/B. Menzel (ur.), *Osteuropa im Umbruch*, Frankfurt am Main i dr., str. 55–63.
- Mattusch, H.–J. (1999), *Vielsprachigkeit: Fluch oder Segen für die Menschheit?*, Frankfurt am Main.
- Mrk, H. (2002), *Serbokroatisk grammatik*, ærhus.
- Münkler, H. (1989), »Das Reich als politische Vision«, P. Kemper (ur.), *Macht des Mythos — Ohnmacht der Vernunft?*, Frankfurt am Main, str. 336–358.
- Polenz, P. (1998), »Zwischen 'Staatsnation' und 'Kulturnation'«, D. Cherubim/S. Grosse/K. Mattheier (ur.), *Sprache und bürgerliche Nation*, Berlin/New York, str. 55–70.
- Samarđžija, M. (2006), *Hrvatski kao povijesni jezik*, Zaprešić.
- Schöpflin, G. (1995), »Nationalism and Ethnicity in Europe, East and West«, C. Kupchan (ur.), *Nationalism and nationalism in the New Europe*, Ithaca, str. 37–65.

- Segert, D. (2002), *Die Grenzen Osteuropas*, Frankfurt/New York.
- Skrbiš, Z. (1999), *Long-distance nationalism*, Aldershot.
- Smith, A. D. (1995), *Nations and Nationalism in a Global Era*, Cambridge.
- Snyder, L. (1968), *The New Nationalism*, New York.
- Spolsky, B. (2004), *Language Policy*, Cambridge.
- Stewart, W. A. (1968), »A Sociolinguistic Typology for Describing National Multilingualism«, J. A. Fishman (ur.), *Readings in the Sociology of Language*, The Hague/Paris, str. 529–545.
- Sundhaussen, H. (1993), »Nationalismus in Südosteuropa«, »Plenumsdiskussion«, B. Faulenbach/H. Timmermann (ur.), *Nationalismus und Demokratie*, Essen, str. 44–48, 48–67.
- Szücs, J. (1981), *Nation und Geschichte*, Köln/Wien.
- Tajfel, H. (1982), *Gruppenkonflikt und Vorurteil*, Bern/Stuttgart/Wien.
- Thomas, G. (1989), »The Relationship Between Slavic Nationalism and Linguistic Purism«, *Canadian Review of Studies in Nationalism*, 16/1–2, str. 5–13.
- Tornow, S. (2005), *Was ist Osteuropa?*, Wiesbaden.
- Troebst, S. (1999), »Politische Entwicklung in der Nuezeit«, M. Hatschikjan/S. Troebst (ur.), *Südosteuropa: Gesellschaft, Politik, Wirtschaft, Kultur; Ein Handbuch*, München, str. 73–103.
- Winkler, H. A. (1985), »Einleitung: Der Nationalismus und seine Funktionen«, H. A. Winkler (ur.), *Nationalismus*, Königstein, str. 5–48.